

III

Юрко любив вчитися і вчився гарно. Одно не подобалося йому в училищі: товариші дратували його, продражняли «чистюком», білоручкою і глузували, що він такий мудрий, все за книжками, ніколи не хоче грати ні в пилку, ні в паці. Справді, мати чистенько, огрядненько, хоч і вбого, водила Юрка; а в школі були всякі, більш таких, що в матірок не було часу вмивати та зачісувати. В школі інший пустотливий хлопець підкрадеться тихенько до Юрка, посадить йому на лиці — сажою або чорнилом — пляму, а Юрко такий замислений — і не примітить, байдуже і сидить «з печаткою», поки не зверне хто з вчителів на се уваги. Обітреться Юрко і не розсердиться.

«Чистюк, чистюк!» — дратують його школярі, а він буцім і не чує. Вщипне хто або штовхне — «ну, ну, дурню!» — озветься Юрко і відступиться в друге місто. Нема і тут покою, і тут хтось вщипнув, — поки Юрко збереться озирнутися назад, виноватого вже і вода вмила!.. втік та здалеку й регоче, добре знаючи, що Горовенко не поженеться за ним. Незабавом прийшла звістка, що Горовенка записали в кадети в корпус в Отаві і щоб мати привезла його туди до першого Спаса.

Цілком нове життя пішло Юркові у корпусі: новий світ, нових товаришів побачив він. У Глупові домики низенькі, невеличкі, на улицах курява, а от в Отаві великі будівлі, та все кам'яниці з залізними зеленими дахами; ulиці вимощені камінням; гуркотня, стукотня наче в пеклі. У Глупові вчилище — невеличкий домок, а тут корпус — страшенна озія на чотирі етажі. Там школярі ходили хто в чім попав, були й босі, а тут усі кадети як один обстрижені, обмиті, на всіх однакова одежина... У Глупові після школи Юрко йшов додому і що хотів те й робив; а тут ні! тут усе по барабану! По барабану — вставай, молись, учись; по барабану — обідай, іди на муштру — знов учись, вечеряй, молись; пробив барабан «зорю» — лягай; чи спи, чи не спи, а лежи мовчки... Таке розмірене життя взаперті спершу нудило Юрка, але швидко він зрозумів, що нічого не вдієш, і через два-три місяці навик до корпусних військових порядків; обжився він, помирився з муштрою. Спокійна, рівна натура його стала ще спокійній.

Одна тільки туга за матір'ю довго-довго не покидала його: тим тільки і втішався він, що в корпусі було що читати, були які-такі книжечки. Швидко однакже Юрко запримітив, що до сих книжок не тягне його так, як тягло дома до «Ластівки» та до «Кобзаря»... «Ех! якби отсе тут «Кобзар» був!» — подумав бувало Юрко і тільки нищечком зітхне. В корпусі сих книжок нема, і роздобути не можна, не можна їх і держати тут, не можна по-українськи й слова промовити. Щодня коли не ротний, так фитьфібель або «дядько» твердять йому: «Горовенко! избегайте хохлацких слов, пора уж навчитися правильно говорити...»

«Чому не можна тут говорити так, як говорив я у Глупові? — питає сам себе Горовенко. — Через що тут став я Горовенковим і не Юрієм, а Єгором?» — І не вмів він дати собі відповіді.

Не по літам ставав Юрко замисленим. Товариші і тут дали йому прізвисько «філософа». На насмішки кадетів Юрко, так само як і в школі, або мовчав, або відповідав так кротко і розумно, що насмішнику ставало соромно. Були, однак, поміж товаришами і такі, що не засоромиш їх словом, не усовістиш їх, не одмовчишся: пристане воно, як реп'ях, лізе та й лізе в вічі. Юрко одучив і таких. Раз п'ять кадетів доти дратували Юрка, доки він не розсердився. Став їх усовіщати, не слухають, регочуть, лізуть ще більш.

— Так зарегочи ж ти на кутні! — скрикнув він, вхопивши заводчика за шивороти, глимезнув його на долівку, сів верхи на його і прийнявся духопелити.

— Тепер годі! іди жалійся! — промовив Юрко і таким звірем глянув округ себе, що товариші заводчика подалися назад. Побитий кадет, вставши, кинувся на Юрка; Юрко не підпустив його, вхопив за груди, підняв вгору; трусячи його і скрегочучи зубами, він, дрожачи всім тілом, промовив:

— Хочеш — так за вікно й швирну?! Коли тобі не накучило жити, так геть від мене!! — і опустив кадета з такою силою на долівку, що той став навколiшки.

— Просись! побожись, що більше не будеш!! — гримів Юрко, а товариші стояли мовчки, бліді наче крейда. Вони злякались Юрка, боялись підійти до його, промовити слово.

— Пусти! пусти! ей-богу, ніколи не займатиму тебе...

Горovenko випустив, і «хоробрий» заводчик пішов похнюпившись, наче хто його холодною водою облив.

Юрко сів, підпер голову обома руками. У висках у його стукало; груди важко дихали... Звуть його вечеряти, а він не з міста, наче прикипів: не чує. Підійшов «дядько», покликав — мовчить; потряс за плечі, — «Га? що? хто се? відчепись, не в'яжись, а то викину за вікно!..» «Дядько» взяв хлопця на руки і відніс в больницу. Інакше з тих пір стали товариші вважати Горovenko: ні в одного вже не повернувся язик дражнити його: одні боялися його за силу, другі спершу інстинктивно, а далі і розумом постигли, що Горovenko не тільки фізична, але і моральна сила, і полюбили його. Горovenko став авторитетом в своїй роті. І не диво: учився краще всіх своїх товаришів, знав більше всіх, серце у його було добре, кротке, тепле, любляче; характер простий, чесний, душа чиста. Ніколи, жадному товаришеві він не відмовив в запомозі і в пораді.

Ріс, виростав Горovenko і все більше і більше звертав він на себе уваги своїх учителів, особливо ж учителя історії і політичної економії Дмитра Павловича Пучки, котрий швидко запримітив способності і охоту Горovenko вчити і знати історію. Поміж корпусними педагогами Пучка дуже виділявся. Товариш по університету Куліша, Білозерського, Навроцького, Опанаса Марковича; добрий знайомий Костомарова і Шевченка — Пучка напився з одного з ними ключа тої живучої води, котра розкриває духовні очі людям і, піднявши їх вище щоденного звичайного життя, не дає вже спуститися додолу в ту калюжу, що зветься «аби день до вечора». Пучка налив в своє серце, повно до самого верху, непохибної любові до України і її народу; в голові у його лежав великий скарб знання історії, археології і політичної економії. Непоказний з себе, Пучка говорив — мов соловей співав; річ його лилась разом з розуму і серця; лилась тою тихою, теплою розмовою-піснею, котру слухаючи, бажаєш, щоб їй ніколи не було кінця. На лихо кадетів, не всім їм доводилось однаково користуватися цінним скарбом, зложеним у Пуччиній голові! Арештовання, далі заслання Шевченка і товаришів його, справа Петрашевського, Достоевського і інших; сурова, хижа реакція, а з нею своєвольство адміністрації, безсудність і обгорнувши всю Росію паніка, примусили Пучку до великої обережності в слові; а до того і начальство раз по раз наминало учителям: «от программы ни на иоту не отступать». В класах на Пуччиних уроках рідкий день не сидів назирцем коли не сам директор, так інспектор або його помочник. І Пучка мусив давати своїм слухачам ту «історію», що подали в своїх учебниках Кайданов та Смарагдов.

Кінець сорокових і початок п'ятдесятих років були тяжким часом в Росії. Життя людей, особливо в таких глухих містах, як Отава, походило не на життя живих людей, а на якусь тишу могилок або хати, в котрій чума виморила людей і хата спустіла. Щодня в громаді становилось темній, страшній і журливій: один боявся другого, люде силкувались мовчати, ні про що неофіційне не говорити, щоб часом прив'язана під язиком думка не зірвалася з прив'язі і не наробила лиха за невинне слово... Люде стали жаяхатись самі своїх гадок, не зустрічатись з знайомими.

Людам з освітою, людам, у котрих, крім офіційних прапорів зі словами: «бог, царь, отечество», були інчі прапори, вигодовані наукою, моральністю і роботою думки, таким людам тоді нічого було робити в Росії; нічого було працювати, задля них не було жадної публічної ниви: вони мусіли одрізнитись, притаїтись в затишках, засісти самотою і спасати своє духовне «я», наче ченці в монастирях спасають «свої душі». Росія походила тогді на великий монастир, в котрому ченці замісто ряс ходили в мундурах, з двоголовими орлами.

Пучка добре се зрозумів...

Тим часом розпочалась Кримська війна: невдача походу за Дунай, ще більші невдачі в Криму; пановання крадіжжі, недостача зброї, недостача корму людям, недостача розумних полководців починали колоти громаду і дошкулювати навіть через ту дубову кору бюрократичного патріотизму, котрим обросли люде за царювання Миколи.

Чує чоловік, що його щось коле, щось мучить, десь болить, не сміє слова промовити про біль, бо округ його бовваніють страшні манії адміністративного свесольства, неправди і хабарів в судах, народної темноти і кріпацтва, панського розпутства і загальної деморалізації.

Стукнуло 18 лютого 1855 р. Упав Севастополь... Люде прокинулись! Стала потроху прочуновати громадська думка... стало легше дихати, настільки легше, як після великого чаду полегшає, коли вийдеш на свіже повітря, і чуєш, як воно цілющою цівкою само вливається в груди, надає нової сили, виганяє чад, освіжає і укріплює твої нерви, увесь твій організм.

Став і Пучка спершу потроху, а далій більш і більш відступати від учебників і, хоч рідко, показувати в класі своїм слухачам ясні зірки з-під темряви офіційної історії. Поміж старшими кадетами він запримічав талановитих, брав їх з корпусу на свята до себе і тут додав їм те, чого не можна було сказати в класі. Горовенко стояв у його першим. У бесідах дома Пучка вже не походив на сухого вчителя в класі; дома він був кадетами товариш, друг, помічник, старший літами, багатший знанням і досвідом. Він розгортавав дома настоящу історію народного життя в Європі, а особливо на Україні. Але Пучка не зразу розгортавав історію; а потроху — день за днем, рік за роком, відповідно тому, як його молоді слухачі розвивалися і росли духовно, як ширився їх критичний погляд. О тогді-то Горовенко настояще спізнав, хто такі були гайдамаки, хто Гонта, хто Залізник, чого «бунтувались» кріпаки на Україні; чого вставали з народу такі велетні, як Разін, Пугачов. З Пуччиних уст виходили живими образами діячі української минувшини і, стоячи перед очима молодого парубка, більш і більш тягли його до науки; як магніт тягне залізо. Розпізнавши добре Горовенкову натуру. Пучка давав йому читати такі книжки, яких у корпусі не можна було добути. Крім історичних творів, Юрко читав Руссо, Жорж Занда, Теккерей, Діккенса; доводилось дещо прочитати і з Вольтера, і з Лорона, і з Бюхнера і Фейербаха. Важній усього і корисній для його було те, що, читаючи, він мав з ким поділитися своїми гадками, перевірити їх, особливо впивався він творами Белінського, Грановського, Костомарова. В історію і письменство Юрко так закохався, що товариші кадети часом дорікали йому «педантизмом», але у Юрка і похорого на «педантизм» нічого не було. Історія і письменство стали йому тим народним убранням, під котрим він вбачав минувшину; а минувше життя народів, особливо України, він розглядував так любовно; минувшина ж України ще любовній горнула Юрка до свого лона, пригортала його так, наче коли б горнула його до лона рідна неня. Історія і письменство стали Горовенкові криницею, з котрої він пив живу воду і на дні котрої читав будущину українського народу. В стару матір нашого знання Юрко закохався так горячо, як закохується першим коханням молодий паробок в дівчину: тільки його кохання, при Пуччиній допомозі, не виключало і критичного погляду; його кохання було міцніше і глибше, ніж кохання до дівчини... Дівоче кохання минає, проходить, часом замісто його лишаються гіркі плоди дівочої зради, а наука, знання ніколи не зрадять. Перед народно-історичними діячами, перед народним стражданням, перед великими світочами письменства, як Шекспір, Гете, Данте, Гейне, Міцкевич, Байрон, Пушкін, Шевченко, він молився, молився благоговійно, не як молитися сліпий перед художественним образом Мадонни, але як молитися зрячий, розумний чоловік, дивлячись на хрест, на котрому був розп'ятий великий народний світоч: він молитися і б'є головою перед його вченням, ідеями і вищими словами, словами високої любові.

Раз, незабавом вже перед тим, як скінчити корпус, Горовенко трохи-трохи не поплатився усією своєю будущиною за Шевченків «Кавказ». Се було зимою 1859 р. Зайшовши якось з своїм товаришем Ганжею до свого приятеля-письменника, вони випросили у його, щоб переписати

собі, «Кавказ». Вернувшись у корпус, Горовенко не запримітив, що рукопись до половини висунулась у його з кишені. Піднімався вгору на другий етаж Горовенко, перескакуючи з одного ступня на другий. Рукопись випала додолу; слідом за Горовенком ішов ротний діжурний офіцер, він підняв рукопись і, глянувши на ню, злякався... Горовенко був з його роти. Не довго думавши, поніс він рукопись до директора. Старий генерал скривився і, глянувши на ротного, спитав (звичайно по-великоруськи):

— Що, як ви ішли до мене, не бачили по дорозі де в коридорі груби?..

Офіцер зрозумів питання і мовчав. — Покличте до мене Горовенка і Ганжу, — сказав генерал.

— Се чие? — спитав генерал, показуючи «Кавказ».

— Моє, — повинився Горовенко.

— В кого ви взяли?

— Сього не скажу...

— А чи знаєте, що за се може бути? — строго говорив генерал. — За се вас можна заперти в гарнізу у Вятку або ще дальше, а ви на дорозі в гвардію. Через півроку — ви офіцер. Хіба вам не важко своєї будучини?.. Признайтесь — хто вам дав?

— Як чесний чоловік не можу.

— Вам буде гірше...

— Воля ваша, сам хоч чим одвічу, а другого не видам... се б було нечесно.

Генерал задумався... кадети мовчали.

— Признайтесь, — допитувавсь генерал, — ви читали сю рукопись?

— Читали.

— З якою думкою ви принесли її в корпус?

— Щоб перечитати для себе.

— Показували кому в корпусі?

— Ні...

— Знає хто з товаришів, що ви читали сю штуку, що принесли в корпус?

— Ні, ніхто не знає.

Генерал замовк і став ходити по хаті. По лицю його видно було, яке бороття ішло педагога-чоловіка — з військовими формальними порядками корпусу.

— Я вам вірю, — промовив генерал. — Я уважаю вас за чесних людей!.. Я сподіваюсь, що вам яко людям молодим дорожче всього честь і чесне слово. Тож от же як: спитайте себе і скажіть, чи можете ви добровільно зв'язати себе словом чесним, що поки ви у корпусі, ви вдруге не принесете сюди ніякої подібної рукописі або забороненої книжки? Що поки в корпусі, ви нікому ні слова не скажете про те, що приносили «Кавказ», про те, що згубили його, про те, що чули від мене? Обіцяєте — чи ні?

Горовенко і Ганжа обіцяли. Генерал кинув рукопись у комин, запалив і промовив:

— З отсим димом зникла з моєї пам'яті і ся історія. Глядіть же не нагадуйте мені про неї...

ідіть собі; а ви, — обернувся він до ротного, — ніякої рукописі не знаходили і мені не показували... Чусте?

— Чую...